

7

mi ouL; I j {k.ke~

पादपान् सम्यक्तया रोपणार्थं तेषां विशेषपरिपालनम् आवश्यकं भवति । केचन पादपाः जलवायौ दशायाम् उन्नताः भवन्ति तथा केचन पादपाः म्लायन्ति । केचन तु विपरीतपरिस्थितिना म्रियन्ते । यदि भवन्तः पुष्पपादपान् रोपयितुम् इच्छन्ति चेत् तथा आशान्विताः सन्ति यत् केवलं जलप्रदानेन सम्यक् परिणामं प्राप्नुमः तर्हि एवं नास्ति । अपितु भवद्भिः इतोऽपि ध्यानं दातव्यस्य आवश्यकतास्ति यत् स्वोद्यानात् अनावश्यकपादपान् निष्कासनं करणीयम् तथा अन्यमहत्वपूर्णक्रियाकलापान् नियन्त्रितं करणीयम् ।

एकं स्वस्थमुद्यानं प्रत्येकर्तोः परिवर्तनसमये नियन्त्रितपरिपालनस्य आवश्यकता भवति । अधिकेभ्यः पादपेभ्यःसूर्यप्रकाशस्य जलस्य तथा पोषकतत्त्वानां सम्यगुत्पादनाय आवश्यकता भवति । प्रायः उद्यानस्य परिपालने रोगानां निवारणमपि सम्मिलतोऽस्ति । अतः यदि भवन्तः नियमितमन्तराले उद्यानस्य पालनस्य निर्णयं कुर्वन्ति चेत् संयमस्य आवश्यकता भवति ।

mīś ; kfu

एतं पाठं पठनान्तरं भवन्तः सक्षमाः भविष्यन्ति :

- उद्यानस्य अर्थं स्पष्टं कर्तुं शक्यन्ति ;

- उद्याने प्रयत्नोपकरणानां अवगमनं तथा तेषाम् उपयोगं कर्तुं शक्यन्ति ;
- पादपान् आरोपणात् पूर्वं भूमिं सज्जीं कर्तुं शक्यन्ति ;
- जलं, क्षेत्रात् तृणादीनामपवारणम्, कम्पोस्टिंग (खाद) उर्वरकं क्षेपणे इत्यादीनां विभिन्नक्रियाकलापानाम् उपयोगं करणे ;
- जैविकोर्वरकं सज्जीकरणे तथा सम्यगुर्वरकं अवगमने ।

7-1 m | kudk; L; vFkEk~

उद्यानकार्यम् इत्युक्ते कृषिप्रक्रिया अस्ति अथवा उद्यानविज्ञानस्य एको भागो वर्तते । उद्यानस्य पादपानां सुन्दरतायाः कृते पुष्पाणां पत्राणाञ्च, उपयोगीपादपानाम्, औषधीनां तथा शाकानां च प्रयोगो भवति । भारतीयसंस्कृतेः अनुसारं एतादृशः कोऽपि पादपो नास्ति यस्य औषधीयं महत्त्वं नास्ति । अतः पादपान् सज्जीकरणार्थं तथा औषधीं प्राप्त्यर्थं रोप्यते ।

उद्यानकार्यं अत्यधिकाः जनाः एकं विश्रामप्रदायकं क्रियाकलापं मन्यते । एषैका कला तथा व्यवसायोऽस्ति । एतत् भूम्याः एकं लघुभागं अथवा भूपरिदृश्यं स्वच्छं स्वस्थं तथा आकर्षितं करोति । आवासीयोद्यानं गृहात् पार्श्वे क्रियते एतम् उपवनमपि कथ्यते । उपवनं गृहस्य पार्श्वे भवति तथा एतत् छायां गृहस्य गवाक्षे कुत्रापि निर्मातुं शक्यते ।

उद्यानं आवासीयक्षेत्रेषु यथा भ्रमणस्थले यात्रिणां कृते आकर्षकस्थले तथा पान्थशालायाः मध्ये अपि भवति एतेदृशानां उद्यानाम् अथवा उपवनानां परिपालनार्थं एकस्योपवनपालकस्य नियुक्तिः भवति ।

उपवनपालकस्य विशेषताः

- प्रकृत्याः प्रेमी तथा संसारस्य ज्ञाता भवेत् ।
- शारीरिकरूपेण स्वस्थः तथा शारीरिककार्यं कर्तुं सक्षमो भवितव्यः ।

- पादपानां तथा पर्यावरणस्य ज्ञाता भवितव्यः ।
- व्यावहारिकः तथा समस्यानां निवारणे कुशलो भवितव्यः ।
- उपकरणां प्रयोगे सक्षमो भवितव्यः ।

7-2 m | kus ç; q̄; ekukfu mi dj .kkfu

कामपि प्रक्रियां सम्यक् रूपे करणाय तस्य उपयुक्तोपकरणानां परामर्शः दीयते उद्याने प्रयुज्यमाणानां उपकरणानां वर्णनं अधोलिखितमस्ति ।—

1- [kjç%(Trowel)

चित्रम् 7.1 खुरप्रः

खुरप्रस्य समान्यतः लघ्वाकारः हस्तेन खनने, निष्कासने (Scooping), प्रसारणे अनावश्यकपदार्थान् निवारणे प्रयोगो भवति । उद्याने तथा उपवने खुरप्रः पादपान् पुष्पपात्रे संस्थापने सहायं करोति । छिद्रं खननार्थं तथा मृत्तिकायाः लोष्टं त्रोटनार्थमपि अस्योपयोगं भवति । उद्याने कार्यार्थं खुरप्रः दृढः तीक्ष्णाग्रः भवति । एते केदारिकानां निर्माणे क्षेत्रात् तृणादीनामपवारणे सम्यग् भवन्ति ।

2- mRFkki d% ½cypk½

उत्थापकस्य प्रयोगः खनने उत्थापने च भवति तथा मृत्तिकाः कृष्णाङ्गारान् शिलाखण्डान् च उत्थापयति । एतत् हस्तसंचलितम् उपकरणम् अस्ति ।

चित्रम् 7.2 उत्थापकः

अस्याग्रभागं क्षुरपत्रवत् भवति यस्मिन् एकः दण्डः संश्लिष्टो भवति ।
उत्थापकस्याग्रभागः प्रायः लोहेन अथवा प्लास्टिकमाध्यमेन निर्मितः भवति
तथा अस्य अधिकाः दण्डकाष्ठस्य भवन्ति ।

3- ykgL; ij'kplhs (Fark hoe)

चित्रम् 7.3 लोहस्य परशुकी

यएतत् उपकरणं बहूद्देश्यानि पूर्णं करोति । एतत् मृत्तिकैत्रितकरणस्य उकरणम्
अस्ति, न्यूनभारयुक्तम्, मृत्तिकाकायाःलोष्टं त्रोटने, उर्वरकं परस्परं मेलने मृत्तिकायाम्
अनावश्यकपादपान् निष्कासने, मृत्तिकां समतलकरणे तथा अन्येकार्येष्वपि
अस्योपयोगो भवति ।

4- yEcn.M; qä%dqky%

बीजानां वपनम्, केदारिकाणां निर्माणम्, बीजवपनार्थं निर्मातान् छिद्रान् आच्छादने,
मृत्तिकां पूरणे अस्य प्रयोगः क्रियते ।

चित्रम् 7.4 लम्बदण्डयुक्तः

5- I L; drjh (Lappers)

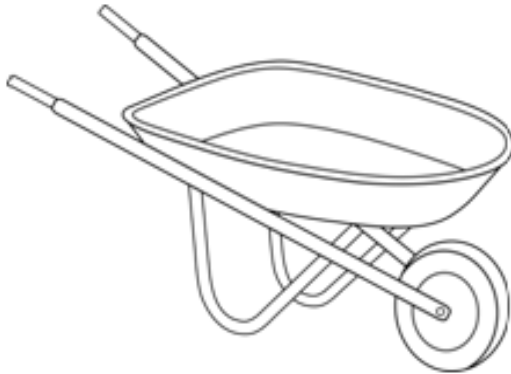
एषा एका लम्बदण्डयुक्ता कर्तरी भवति । अनया लघुशाखानां कर्तनं भवति । एष उद्याने हस्तेन संचालितं उपकरणं वर्तते । एतां चालनार्थं प्रायः हस्तद्वयस्य प्रयोगो भवति अस्यपृष्ठभागं प्रायः 30 से. मी.परिमितम् तथा 91 से.मी. परिमितम् लम्बवत् भवनेन चालने सम्यग् भवति ।

चित्रम् 7.5 सस्यकर्तरी

6- oLrpkgd%

एषः लघुतमः दृढवस्तुवाहको वर्तते अस्मिन् संस्थाप्य सामग्री सरलतया इतस्ततः नयनं कर्तुं शक्यते । अस्य प्रयोगः स्यूतरूपे उर्वरकं अवकरं नयने भवति ।

चित्रम् 7.6 वस्तुवाहकः

d{k & †

fVli .kh

7- m | kus dk; † gkf; dk Nfj dk

एषा एका लघुतमा छुरिका वर्तते प्रायः उद्याने काष्ठं पुष्पं फलानि शाकानि तथा पादपान् सज्जीकरणे कर्तने च अस्याः प्रयोगो भवति ।

चित्रम् 7.7 उद्याने कार्यसहायिका छुरिका

8- m | kus dk; † gkf; dk y?kprjh

कस्मिन्नपि उद्याने निरंतरं परिपालनस्य आवश्यकता भवति । अतः सम्यगुद्याने पादपेभ्यः सर्वविध आकारं प्रदानार्थम् अस्योपयोगो भवति । अतः अस्मिन् कार्ये एतत् उपयोगी उपकरणं वर्तते ।

चित्रम् 7.8 उद्याने कार्यसहायिका लघुकर्त्री

9- gLrdop%

चित्रम् 7.9 हस्तकवचः

यदा वयं कार्यं कुर्मः तथा हस्तसुरक्षार्थं सर्वविधहस्तपीडसंरक्षणाय हस्तकवचौ भवतां सहायतां कुरुतः ।

10- æks kh

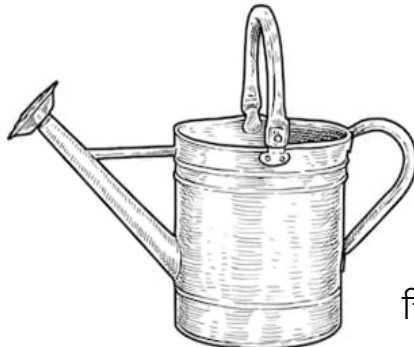
उद्याने जलनयने अस्याः उपयोगो भवति ।

चित्रम् 7.10 द्रोणी

11- ufydkt yi k=e~(Watering Can)

पादपेभ्यः जलप्रदानाय अस्य प्रयोगो भवति ।

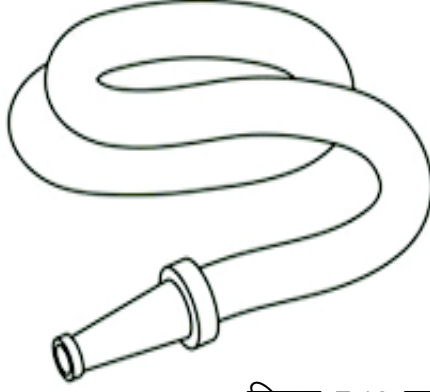
चित्रम् 7.11 नलिकाजलमात्रम्

d{k & †

fVli .kh

12- m | kus t yçnrk ufydK

चित्रम् 7.12 उद्याने जलप्रदाता नलिका

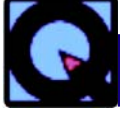
उद्याने जलप्रदानार्थं एकस्याः नलिकायाः आवश्यकता भवति । एताः नलिकाः प्रायः प्लास्टिकादिभिः निर्मिताः भवन्ति । अतः अत्रैवं ध्यानं दातव्यं यत् एषा लम्बवती भवितव्या यया उद्याने सर्वत्र जलं गन्तुं शक्यते ।

mi dj .kkuka I j {k.kEk~

LoPNrk & स्वोपकरणानां स्वच्छता सम्यक्तया मर्दनं कृत्वा करणीया येन तस्याः मृत्तिका निवृता भवेत् । कस्मिनपि गृहस्य फेनकचूर्णे निमज्जीकृत्वा स्थापयेत् । यदि किमप्युपकरणं पादपरसे संश्लिष्टो भवति चेत् तत् तारपीनतैलेन स्वच्छी कुर्यात् । तथा लौहमलयुक्तमुपकरणं सिरकापदार्थेन स्वच्छीकुर्यात् । काष्ठोपकरणं तारपीनतैलेन मर्दयित्वा स्वच्छं कुर्यात् ।

rh{.krk ½Dharpening½& कुदालः, कर्तकः, सस्यकर्तरी, लघुकर्तरी, लोहस्य परशुकी, खुरप्रः एतेषामग्रभागं नियमितरूपेण तीक्ष्णं कुर्यात् ।

I xg.ke~& सर्वाणि उपकरणानि स्वच्छतायाः अनन्तरं शुष्कवस्त्रे प्रोक्षणानन्तरं शुष्कस्थाने संस्थापयेत् ।

i kBkxr% ç' uk% 7-1

'क' स्तम्भं 'ख'स्तम्भेन सह मेलयेत् –

LrEHK% d%

1. खुरप्र
2. कर्तरी
3. लम्बदण्डयुक्तः कुदालः
4. उद्याने कार्यसहायिका छुरिका
5. वस्तुवाहकः
6. लघुकर्तरी
7. हस्तकवचः

LrEHK% [k%

- i. मालिन्यं तथा हस्ते आघातः
- ii. कलमकर्तनम्
- iii. उद्यानस्य अवकरवहनम्
- iv. उद्यानस्य वपनम्
- v. लम्बहस्तयुक्ता कर्तरी
- vi. पृथक् करणम्
- viii. खननम्, पोलनिर्माणम्

7-3 m | kul EcfU/krk% çfØ; k%

1- jkš .kkFkš efUkdka | Tthdj .kEk&

- भवद्भिः मृत्तिकायाः प्रकारः निर्धारणीयः येन तस्याः मिश्रणस्य योजना सम्यक् भवेत् ।
- ⇒ मृत्तिकायां जलं तिष्ठति परन्तु सम्यक्तया न प्रवहति । एषा प्रायः क्षारीया मृत्तिका भवति तां प्रयोगे आनयार्थं तथा सम्यक् करणार्थं तस्यां अधिकमात्रायां जैविक तथा कार्बनिकपदार्थान् मिश्रयेत्
- ⇒ सिकतायुक्तमृत्तिकापि प्रवाहितुं शक्यते अतः एताम् मृत्तिकाम् उपयोगी करणार्थं अस्यां कार्बनिकपदार्थानां मिश्रणस्य आवश्यकता भवति ।
- ⇒ अत्यधिकाः जैविकमृदाः प्रायः उच्चाम्लतायुक्ता भवति । तथा तस्यां जलनिष्कासनस्य एवं जलधारणस्य क्षमता भवति अतः अस्याः मृत्तिकायाः

जलधारणक्षमतां वर्धनार्थं तस्यां सुधां (चूना) स्थापनस्य आवश्यकता भवति ।

- भवद्भिः पादपरोपणार्थं सर्वप्रथमं मृत्तिकायां जैविककार्बनिकपदार्थान् (खाद) मेलयेत् ।
- प्रत्येकर्तो मृत्तिकायाः खननं करणीयं तथा वायोः प्रवाहः तस्याः कृते अर्हः करणीयः ।
- एकं गर्तं खनित्वा भवन्तः जलनिष्कासनार्थं मृत्तिकायाः परिक्षणं कुर्वन्तु । सः गर्तः न्यूनातिन्यूनं 30से.मी. परीमितं भवितव्यम् । तस्मिन् जलं पूरयेत् । एतत् पूरितं जलं अधिकाधिकं 15 निमेषेषु निर्गच्छेत् । यदि निर्गमने इतोऽपि कालोपेक्षते चेत् तस्यसुधारार्थम् आवश्यकं कार्यं करणीयम् ।

2- chtkuka p; ue~&

- बीजं सर्वदा प्रसिद्धबीज विक्रतुः एव क्रयेत् क्रीणीयात् ।
- स्वगृहेपोलब्धबीजानां चयनं कर्तुं शक्यते ।
- भवन्तः बीजस्य एतादृशं प्रकारं चिनुयात् । यः भवतं निकषा जलवायौ सम्यगुपजं प्रदातुं शक्नुयात् ।
- यदा भवन्तः बीजानां चयनं कुर्वन्ति तदा एवं सुनिश्चयं कुर्यात् यत् भवतां बीजानि एतेभ्यः मुक्ताः भवेयुः । यथा –
 - ⇒ भारहीनतायाः
 - ⇒ चिन्हरहिताः
 - ⇒ जंग
 - ⇒ एफिडस
 - ⇒ कीटयुक्ताः
 - ⇒ विषाणुयुक्ताः

3- chtkuka oi uEk-

- वपनसमये न अत्यधिकं शीतलं तथा न अधिकं आर्द्रतायाः युक्तः भवितव्यः ।
- तापः आवश्यकोऽस्ति – नियमानुसारं सैद्धान्तिकरूपे विभिन्नप्रजातीनां बीजानि सामान्यतया अल्पतापेऽपि सम्यक्तया अङ्कुरितानि भवन्ति ।
- आर्द्रता आवश्यकी वर्तते सैद्धान्तिकरूपे अधिकांसबीजानाम् अङ्कुरणं तथा वृद्धिः मृत्तिकायां आर्द्रतयैव भवति ।
- सफलाङ्कुरणार्थं आर्द्रता आवश्यकी अस्ति ।
- प्रकाशस्य तीव्रतापि महत्वपूर्णा अस्ति ।
- गाम्भीर्यता तथा दूरी अपि आवश्यकी वर्तते – बीजस्य अधिकगाम्भीर्यं वपनम् एको मुख्रतायाः परिचयो भवति ।
- वृद्धयर्थं उपलब्धस्थानस्य विचारमवश्यमेव करणीयम् । पादपानां वृद्धयै पर्याप्तस्थानम् आवश्यकं भवति तथा तेषां स्वास्थ्याय वायुप्रवाहस्यापि समुचिताव्यवस्था भवेत् येन रोगाः न भवेयुः । यदि भवताम् उद्यानं लघुतमम् अस्ति चेत् तस्मिन् तादृशानि बीजानि एव अङ्कुरितव्यानि ।

4- tyçnkue~(Watering)

पादपेभ्यः नियमितरूपेण जलं प्रदातव्यम् । ग्रीष्मर्तौ दिवसे न्यूनातिन्यूनम् एकवारं जलम् अवश्यमेव प्रदातव्यम् । ग्रीष्मकाले जलन्यूनतया तेषामधिका क्षतिः भवति तेषां वृद्धि अवरुद्धिता भवति । जलस्य मात्रा पादप्रजातेः उपरि निर्भरा वर्तते । तथा द्वितीयं कारणं मृत्तिकापि वर्तते यत् मृत्तिकायाः अनुसारं जलं प्रदातव्यम् । यदि वर्षायुक्तः क्षेत्रोऽस्ति चेत् न्यूनजलं तथा वर्षाहीनः क्षेत्रोऽस्ति चेत् अधिकं जलं प्रदातव्यम् ।

5- mojd fu{k .ke~

समयेन सह उद्यानस्य उर्वरताक्षमतापि न्यूना भवति तथा पादपेभ्यः पर्याप्तमात्रायां पोषकतत्वानि नैवोपलभ्यते । यदा भवन्तः एवं जानीयात् यत् मृदायाः उर्वरताक्षमता क्षीणा जायमानास्ति तदा शीघ्रं तस्यां उर्वरकं निक्षेपयेत् ।

पुष्पपादपेषु जले मिश्रणयुक्तस्य उर्वरकस्य प्रयोगः करणीयः । यदि एतेषां सम्यक् प्रयोगः सम्यक् समये सम्यक् माध्यमेन न क्रियेत् चेत् कानिचन उर्वरकानि पादपेभ्यः हानिम् अपि कर्तुं शक्नुवन्ति । अतः अस्याः समस्यायाः संरक्षणाय उर्वरकनिर्मात्रा प्रदत्तानां दिशानिर्देशानां पालनं करणीयम् । भवन्तः सम्यगुर्वरकस्य चयने उर्वरकविक्रेतुः अपि सहायं स्वकर्तुं शक्नुवन्ति । जैविकोर्वरकं मृत्तकायां मेलने बहुकालोऽपेक्षते परन्तु समयानन्तरं एते स्वस्थमृदायाः निर्माणं कुर्वन्ति ।

6- i i rokj .ke~ %YpfuekZ kEk½

मल्वपदार्थः एतादृशः पदार्थोऽस्ति यं मृदायाः उपरि भागे एकप्रकारस्य आवरणरूपे प्रसारयेत् । एषः मृदायां आर्द्रता करणे अपहणं (व्यर्थसस्यम्) न्यूनकरणे मृत्तिकां शीतलकरणे, मृदापरदनं स्थगने पोषकतत्वानां मेलने सहायको भवति । जैविकमल्वपदार्थः मृदायाः उर्वरतायां सुधारकरणे कार्यं करोति यदा ते विघटिताः भवन्ति । मल्वनिर्माणार्थं तान् पादपान् चिनुयात् यैः पादपानां सुंदरता नष्टा न भवेत् । सस्यानि पत्राणि काष्ठापशिष्टम् एतेषां मल्वसपदार्थनिर्माणे सहायं भवति ।

7- gkfudkj di kni ku~ fuokj .ke~

हानिकारकपादपाः लाभाकारीपादपेभ्यः सह प्रतिस्पर्धा कुर्वन्ति मृत्तिकायां उपस्थितपोषकतत्वान् नष्टं कुर्वन्ति । तथा कीटरोगादिमाध्यमेन कृषेः हानिः अपु कर्तुं शक्नुवन्ति । अतः एतेषां समस्यां निवारणार्थं स्वोद्यानक्षेत्रात् हानिः कारकपादपान् निष्कासयेत् ।

यदि भवन्तः लघुतमे उद्याने पुष्पाणि रोपयन्ति स्म अथवा पुष्पपात्रेषु पुष्पाणि रोपयन्ति स्म चेत् एतान् हानिकारकपादपान् मूलतः उन्मूलनं कृत्वा लाभकारीपादपानां रक्षां कर्तुं शक्यन्ते ।

8- i kni ॥; % i ; k l rek=k; ka l w L; çdk'ke~mi yC/ka dkj ; r~

सूर्यस्य पादपेभ्यः ऊर्जायाः स्रोतः अस्ति अतः एवं सुनिश्चयेत् यत् पादपेभ्यः कृते पर्याप्तमात्रायां सूर्यस्य प्रकाशः उपलब्धोऽस्ति । केभ्यश्चन पादपेभ्यः प्रतिदिनं सूर्यस्य प्रकाशस्य केचन होरापर्यन्तं आवश्यकता भवति तथा केभ्यश्चन यदा गृहेस्थितेभ्यः अल्पसमयार्थं सूर्यप्रकाशस्य आवश्यकता भवति । अतः एवं सुनिश्चितं कुर्यात् यत् पादपेभ्यः सूर्यस्य प्रकाशः उपलब्धो भवितव्यः ।

9- dhVdkuka fuokj .ka rFkk fu; U=.ke~

कीटकाः सरलतया पादपान् नष्टुं शक्नुवन्ति अतः एवम् आवश्यकमस्ति यत् उद्याने तेभ्यः स्वपादपान् रक्षेत् । भवन्तः काञ्चन कीटकान् तथा अन्यतत्सदृशान् अवरोद्धुं शक्नुवन्ति । केभ्यश्चन कीटकेभ्यः यथा कर्कटकरु, श्वेतमक्षिका तथा अन्यमत्सकेभ्यः आत्मानं रक्षेत् ।

यदि पादपानाम् कीटकेभ्यः विनाशो भवति तर्ही तान् हानिकारकान् जीवान् मारणार्थं कस्यापि उपयुक्तकीटनाशकस्य आवश्यकता भविष्यति ।

10- jksk.kka fuokj .ke~ rFkk fu; æ .kEk~

कीटकवत् रोगाः अपि पुष्पाणां विनाशकारकाः सन्ति । अधिकांशपादपेषु पादपः रोगाः यथा कवकः, जीवाणवः, विषाणवः इत्यादिभिः भवन्ति । भवन्तः कवकीयरोगनिवारणार्थं सस्यं अत्धिकजलात् रक्षेत् तथा उद्याने आधुनि कृषिप्रविधिनां प्रयोगोऽपि कुर्यात् ।

11- ikni kuka i 'kH; % I j {k

केचन पशवः यथा गावः अजाः पत्राणि खादित्वा पादपानां हानिं कुर्वन्ति ।

12- ikni kuka drZa rFk i fj"dj .ke~

कर्तनं पादपतनस्य पार्श्ववृद्धिं वर्धनार्थं तथा तेषां शीर्षान् निवारणार्थं तथा तेषामाकरवर्धनस्य प्रक्रियास्ति ।

शाखानां वृद्धिं करणार्थं तथा अधिकपुष्पाणि आनयार्थं तेषां परिष्करणपद्धतिः वर्तते ।

13- ikni ku~v/kZrZa rFk 0; FkZ kni ku~fu"dkl uEk~

व्यर्थपादपान् निष्कासनेन उपयोगी पादपानां वृद्धिः भवति । पादपानां अवाञ्छनितशाखायाः कर्तनेन पादपस्य सुन्दरतायां वृद्धिः भवति तथा तथा कीटकादिभिः रक्षापि भवति ।

14- ikni l gk; d%

पादपानां सहायतां करणार्थं एकं दण्डं भूम्यां रोपयेत् येन पादपाय सहायं भवेत् तथा तेन दण्डेन सह पादपस्य बन्धनं कुर्यात् । एतत् कार्यं बलहीनपादपाय सहायता प्रदानार्थं करणीयम् । तथा लतायाः वाञ्छितदिशायां प्रत्यावर्तनार्थं करणीयम् ।

15- ikni L; 0; FkL; HkxL; fu"dkl ue~

पादपस्य व्यर्थभागस्य निष्कासनम् सा प्रक्रिया अस्ति यया पुरातनाः तथा जीर्णाः अपि पादपाः सुन्दरतमाः नूतनाश्च भवन्ति तथा अनया पादपाः अधिकाः स्वस्थाः भवन्ति ।

16- enk; k% i f jor ue~

मृत्तिका समयेन सह स्वभौतिकान् गुणान् परित्यजन्ति पादपानां सतत् विकासाय तस्याः क्षमतापि न्यूना भवति अतः समये समये मृत्तिकायाः परिवर्तननं आवश्यकमस्ति ।

fVli .kh

i k Bkxr k% ç' uk% 7-2

निम्नलिखितानां विषये एकं वाक्यं लिखत –

1. उर्वरकस्थापनम्
2. मल्वनिर्माणम्
3. हानिकारकपादपान् निवारणम्
4. कर्तनम्
5. परिष्करणम्
6. अर्धकर्तनम्

7-4 t f o d k o j d E k ~

जैविकोर्वरकः मृतपादपानां तथा वस्तुनाम् अवशेषेण निर्मिता भवति तस्मिन् पादपपोषकतत्वानि भवन्ति । मृदायां एतेषां प्रयोगेण तस्या फसलोत्पादनस्य क्षमता वर्धते । कृषिकार्याय उर्वरकमं गवानां तथा महीषां गोमयेन पादपानां पत्रैः पाकशालायाः अवशेषैः (फलशाकानां अवशिष्टैः) निर्मितं भवति । तथा फलीयुक्तकृषेः अपि हरितोर्वरकरूपे प्रयोगो भवति ।

^dEi k & V* mo j d L; y k H k k % &

- मृत्तिकायाः उर्वरकशक्तेः स्तरं सम्यक् करोति ।

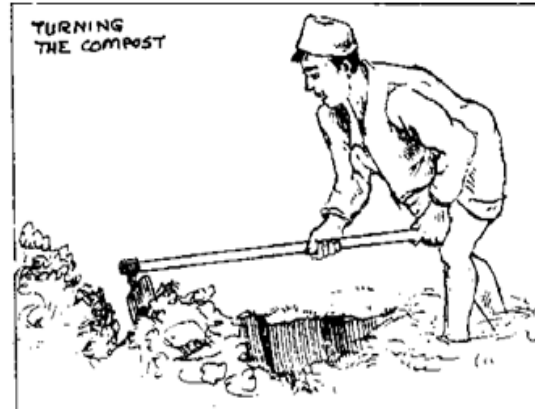
- मृदायाः पोषकतत्वानां स्तरे वृद्धिकारणेन मृदायाः संरचनायां तथा वातने (वायोः क्षमता) सुधारः आगच्छति
- पादपेषु पोषकतत्वानि तथा आर्द्रतां सर्वदा तथैव करोति ।
- सम्यक् तथा विघटितं 'कम्पोस्ट' उर्वरकम् मृदायाः अभिक्रियां प्रतिक्रियां तथा मृदायाः तापमानं नियन्त्रितं करोति ।
- सूक्ष्मजीवीयक्रियाकलापं वर्धयति । येन व्यवहारिकं तथा रासानिकं उर्वरकं खनिजीकरणे सहायं भवति । तथा सहैव कृषये अधिकमात्रायां उपलब्धा भवति ।

dEi k&VI Tthdj .ke~

- खाद्यसामग्रीं एकस्मिन् गर्ते एकत्रितं कुर्यात् । यदि गर्ते उर्वरकम् निर्मितं भवति तर्हि तस्य स्थानं समतलं करणीयं तथा तं स्थानं वर्षाभ्यः रक्षणीयं येन पोषकतत्वानि न प्रवहेत् ।
- कम्पोस्टकवकः जीवाणुभिः विघटितः भवति । समुचितसूक्ष्मजीवानां वृद्धयर्थं तस्मिन् उत्प्रेरकः काष्टभस्मादयः सम्मिश्रयेत् ।

चित्रम् 7.13 कम्पोस्टसज्जीकरणम्

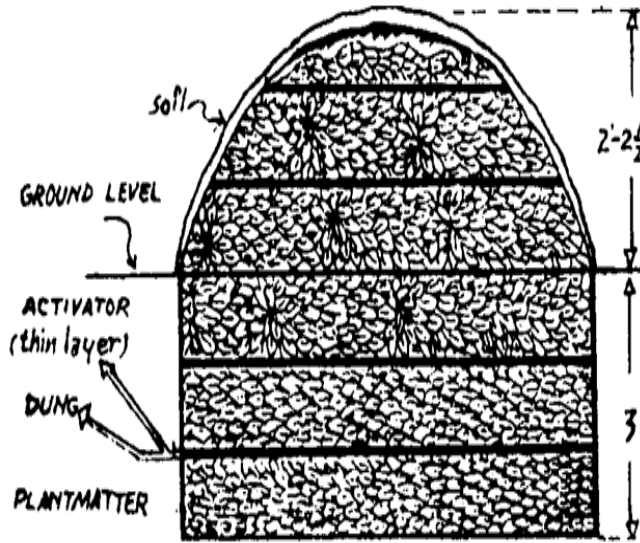

चित्रम् 7.14 कम्पोस्टसज्जीकरणम्

- उर्वरकम् आर्द्ररूपे स्थापनार्थं तस्मिन् पर्याप्तमात्रायां जलं स्थापयेत् । येन पदार्थः 'स्पंजी' भवेत् न अत्यधिकं शुष्कं तथा न अत्यधिकमार्द्रतायुक्तम् ।
- समुचितवातनार्थम् उर्वरकस्य चयं 30–40 दिवसस्य अन्तराले परिवर्तयेत्
- एतत् उर्वरकस्य चयं मृत्तकायाः तथा प्लास्टिकस्य आच्छादनेन आच्छादयेत् । एषा प्रक्रिया अपघटनं कथ्यते ।

I E; d~fufe7a ^dEi kLV* moJ dL; fo 'k'skrk%

चित्रम् 7.15 सम्यक् निर्मितं कम्पोस्ट-उर्वरकम्

- भारहीनम्
- हस्ते संश्लिष्टो न भवति
- गाम्भीर्ये कपिशवर्णस्य भवति
- मूलसामग्रीं पृथक् न कर्तुं शक्यते ।

7-5 t{fodk

उद्यानकार्ये कोऽपि जनः जीविकां प्राप्तुं शक्नोति तथा स्वजीविकय उपार्जनमपि कर्तुं शक्नोति । उद्यानकार्यं कृषिविज्ञानस्य सः भागो वर्तते या पादपवृद्धेः कलया विज्ञानेन तथा व्यवसायेन सह संबिधितास्ति । अस्मिन् एतेदृशाः पादपाः सम्मिलिताः सन्ति ये भोक्तुं तथा सज्जीकरणे उपयोगिनः सन्ति । अस्मिन् पादपानां संरक्षणं जीर्णोद्धारः, भू-परिदृश्यं तथा निर्माणे शम्मिलितं क्रियते ।

HkoUr% fda f' kf{kroUr%

- उद्यानस्यार्थः
- उद्यानस्योपकरणानि
- उद्यानपालकस्य गुणाः
- उपकरणानां संरक्षणम्
- बीजानां चयनम्
- जलप्रदानम्
- मल्वनिर्माणम्
- मृदायाः सज्जीकरणम्
- बीजानां वपनम्
- उर्वरकस्थापनम्
- हानिकारकपादपान् पृथक् करणम्

- सूर्यप्रकाशम् उपलब्धकरणम्
- कीटकानां स्थगनं तथा नियन्त्रितकरणम् ।
- रोगान् स्थगनम् तथा नियन्त्रितकरणम् ।
- पशुभिः पादपानां संरक्षणम् ।
- पादापानां कर्तनं तथा परिष्करणम् ।
- पादपानां वर्धनम् (आरोहणम्)
- जीर्णभागान् निवारणम्
- 'कम्पोस्ट' उर्वरकम् उत्पन्नकरणम्
- सम्यक् तया अपघटितम् 'कम्पोट' उर्वरकस्य लक्षणम्

i kBkUr k% ç' uk%

1. उद्यानकार्यस्य विधयः के के सन्ति ?
2. उद्यानपालकस्य योग्यतानां सूचीनिर्माणं कुरुत ।
3. उद्याने कार्ये सहायकोपकरणानां सूच्याः निर्माणं कुरुत । तथा केषाञ्च पञ्चोपकरणानां विषये लिखत ।
4. भवन्तः बीजवपनसमये किं किं कार्यं करिष्यति ?
5. 'कम्पोस्ट' उर्वरकं निर्माणस्य विधेः वर्णनं कुरुत ।
6. सम्यक् तया निर्मतोर्वरकस्य काः काः विशेषताः भवन्ति ?
7. 'कम्पोस्ट' उर्वरकम् उद्याने स्थापनस्य के लाभाः सन्ति ?

d{k & †

fVli .kh

mÜkj ekyk

7-1

1. (vii)
2. (v)
3. (iv)
4. (ii)
5. (iii)
6. (vi)
7. (i)

7-2

1. मृत्तिकायाः पोषकतत्वानि वर्धनार्थं उर्वरकं स्थाप्यते ।
2. 'मल्व' एतादृशः पदार्थः अस्ति यः प्रसारिता परतरूपे मृत्तिकायाः उपरि आच्छाद्यते ।
3. अवाञ्छितपादपान् कर्षणं कृत्वा निवारणस्य प्रक्रिया अस्ति ।
4. कर्तनम् – व्यर्थपादपान् निष्कासनस्य प्रक्रियास्ति यया शेषपादपेभ्यः वृद्धयर्थं समुचितस्थानस्य व्यवस्था भवितुं शक्यते ।
5. परिष्करणम् – अस्यां प्रक्रियायां अवाञ्छितपादपानां निवारणं भवति येन शेषपादपेभ्यः स्थानं भवेत्
6. पुरातनान् भागान् निवारणम् – एषा पादपेषु जीर्णशीर्णभागं पुष्पं च निवारणस्य प्रक्रियास्ति ।
7. कर्तनम् दृपरिष्करणम् – पादपस्य शीर्षं निवारणस्य प्रक्रियास्ति येन पादपस्य वृद्धिः भवेत् तथा पादपः सम्यगाकारे वर्धयेत्